

ОБРЕДНЕ И ОБИЧАЈНЕ ПЕСМЕ

Рекли смо да се лирика као род дели се на пет група, које се потом деле на врсте. Прву групу, према овој подели, чине ОБРЕДНЕ и ОБИЧАЈНЕ ПЕСМЕ, у које спадају:

1. Коледарске и божићне
2. Богојављенске или водичарске
3. Песме на ранилу
4. Ђурђевске
5. Лазаричке
6. Ускршње
7. Спасовске
8. Краљичке
9. Ивањске
10. Додолске и крстоношке

као обредне и

1. Сватовске
2. Почаснице (здравице)
3. Тужбалице

као обичајне песме. (У обичајне песме могу се убројити и песме које се певају на бабинама, углавном, реч је о песмама које се вежу за неке важне моменте људског живота.)

РАЗЛИКОВАЊЕ ОБРЕДНИХ И ОБИЧАЈНИХ ПЕСАМА

Разликовање обредних и обичајних песама заснива се на разлици између обреда и обичаја.

Обред се најједноставније тумачи као обичај са религиозним значењем, систем посвећених радњи које се изводе по строго одређеном сценарију, увек на исти начин. Овако посматран обред, или ритуал, био би синкретичка манифестација веровања извесне заједнице: радњом, говором, гестовима, поезијом, плесом, музиком, маскирањем или костимирањем. Обредом се могу опонашати и понављати догађаји који имају одсудну важност за живот јединке, породичне и социјалне заједнице, као и битна збивања у природи, на којима, по веровњу извођача обреда и заједнице којој они припадају, почивају људски живот и опстанак. Обред има свечан и колективан карактер.

Народни обреди се од оних који су строго нормирани и писмом фиксирани (попут религијских) разликује тиме што се унутар заједнице преноси усменим путем, па је због тога нужно подложен променама које се опажају у простору („Сто села сто начина“) и током времена. Истовремено, све док верује у његову моћ да успостави благотворну везу са светим, традиционална заједница тежи очувању обреда у што потпунијем и вернијем облику.

Обичаји би, с друге стране, били навике које постоје у начину живота и међусобном опхођењу чланова једне заједнице и служе као правило по којем ће они поступати у појединим приликама, било у односима унутар заједнице, било у односима с другим заједницама.

Код традиционалних заједница обичаји се поштују и извршавају као писани закони, али и народи који имају писане законе придржавају се извесних неписаних обичаја у односима међу собом и с другима (гостопримство, поштовање старијих, даривање у извесним приликама). Постоје и такозвани верски обичаји, остаци некадашњих веровања која су у вези с извесним религиозним обредима, свечаностима или празницима (бадњак, ускршња јаја).

Народним обичајима зову се неписане, али увек поштоване одредбе, које су од најранијих времена каналисале живот одређених заједница, а формирали су се као резултат веровања, поимања природе и човекове позиције у њој или искуства. Уобичајено је да се они деле на четири групе:

1. правни (крвна освета, умир крви, вађење мазије¹),
2. друштвени (односи у задрузи, мираз, развод итд.),
3. обичаји везани уз послове (често повезани са магијом и обредом, почетак орања, копање темеља или покривање куће и др.)
4. верски, везани за верске празнике и уопште верске ритуале.

Очито је да разграничење између обреда и обичаја не може бити прецизно, оштро и недвосмислено, пошто битан елеменат разликовања представља тешко ухватљива и одредива категорија каква је веровање. Унутар колектива у коме се спроводи један обред или обичај, може, у одређеним социјалним и историјским околностима, наступити раслојавање, тако да један део верује у сврсисходност поступака који се изводе, односно доживљава их као верски чин, као облик религијске интеракције с вишим силама, док други део

¹ Вађење врелог олова из воде како би се доказала недужност оптуженог.

истог колектива исте поступке може доживљавати као форму општеприхваћеног социјалног понашања, дакле као нешто што је уобичјено, што се „тако ради“, али више није битније повезано са системом веровања из којих потиче.

Једна од последица ове неодређености у разграничавању онога што је у домену обреда и онога што је у домену обичаја јесу и извесне термилошке разлике: тако поједини аутори све песме из ове групе зову обреднима, делећи их према времену извођења и прилици у којој се изводе на календарско-обредне и породично-обредне² (Вероватно је и термин обредни обичаји, који користи Видо Латковић формиран како би се ова недоумица око разграничења обреда и обичаја превазишла.)

СТАРОСТ ОБРЕДНИХ ПЕСАМА

Сматра се да су обредне песме најстарији слој усмених лирских песама,³ те да су, као врста, зачете још у праисторији, у оквиру древне обредне целине која је условљавала њихову садржину и облик. Тако се претпоставља да су календарске обредне песме као врста настале још у доба неолита (између 9000. и 7000. године пне.), у време открића и установљења земљорадње као доминантног вида производње. Прелазак на земљорадњу приморао је првобитног човека да усаврши технику рачунања времена, пошто рачунање на основу месечевог календара није више било довољно прецизно да обезбеди добар принос биљака. Због тога се древна земљорадничка година рачунала према соларном календару, односно према положајима сунца, при чему су најважнији били солстицији (краткодневница и дугодневница) и равнодневнице.

То је период у коме се јављају митови о пореклу земљорадње и појави јестивих биљака,⁴ или о добијању семена житарица,⁵ а аналогно са семеном које умире да би живело зачињу се, као једна од најзначајнијих митских тема, митови о боговима који умиру да би оживели (Озирис, Тамуз).

² *Речник књижевних термина*, Обредне песме.

³ Говорећи, у предговору првој књизи народних песама лајпцишког издања о старости наше народне поезије, Вук претпоставља да су наше лирске (женске) песме старије од епских (јуначких) и да „међу женским може бити да их има и од хиљаде година, на примјер међу краљичким и додолским“...

⁴ Проширен је мит о настанку јестиве биљке и њених плодова од тела убијеног и раскомаданог божанства, што их чини светим.

⁵ Њих јунак–доносилац цивилизације краде на небу.

„Земљорадничке културе су развиле оно што би се могло назвати космичка религија, пошто је ту религиозна делатност концентрисана око средишње мистерије – периодичног обнављања Света.“⁶

Делови „духовне грађевине неолита“, истиче Мирча Елијаде, „сачувани су расути у традицијама сељачких друштава“.⁷ Могло би се рећи да и наше обредне песме потврђују ову тезу, иако су, наравно, знатно млађе. На њихову конкретну старост, односно на старост у њима опеване обредне праксе, вероватно мисли Видо Латковић, када их везује за време досељења наших предака на Балканско полуострво налазећи у њима, поред трагова веровања заједничких за све Словене, и утицај староседелаца. Прецизније речено, као сва усмена лирика уопште, и ове песме садрже слојеве различите старости: од оних који их директно везују за древна паганска веровања и архаичне представе из митске прошлости, преко трагова християнизације до које је дошло под притиском хришћанске цркве (и православне и католичке), која се посебно борила против обредних песама због њиховог паганског карактера, до оних у којима се губи и замагљује веза с обредом, све до преласка у љубавну лирику, а понекад и у дечју игру и фолклор.

Тако је већ у Вуково време била је очита деградација обреда, па он сведочи да су коледарске, краљичке или додолске песме певале Ромкиње, чиме се обичај, добрим делом, претварао у обичну прошњу. (Истина, Вук је полазио од властитих сазнања и искуства, за које се показало да нису увек тачна. Тако он, на пример, говори о гашењу коледарских песама, а све до 1952. године у лесковачкој Морави играле су коледарске поворке.)

Ипак, без обзира на промене које су наступале усменим преношењем, постепеним заборављањем или напуштањем древних обреда и под притиском цркве, ове песме су се очувале вековима, а очувало се и њихово специфично „двоверје“, односно, паганско осећање живота и трагови старих веровања заједно са хришћанским мотивима. Тако се коледарске песме, на пример, везују за Христово рођење, за Божић, али садржавају и јасне назнаке старих веровања у рођење младога сунца или младога бога вегетације.

⁶ Мирча Елијаде: Историја веровања и религијских идеја I, Просвета, Београд 1991, 41.

⁷ Мирча Елијаде: исто, 49.

КАЛЕНДАРСКЕ ПЕСМЕ

Обредне песме називају се још и календарским, због тога што се изводе везане за одређене датуме (с изузетком додолских и крстоношких, које се везују за одређене климатске прилике – велику сушу):

– Коледарске и божићне се певају негде од 2. јануара по новом календару (Светог Игњата) до Богојављења, 19. јануара;⁸

– богојављенске, или водичарске песме, 19. јануара, на Богојављење;

– песме на ранилу се певају крајем зиме и у пролеће, у периоду од 2. марта до 7. априла (у време великог поста);

– Ђурђевске се певају на сам Ђурђевдан (6. мај) и уочи празника, током целе недеље која му претходи;

– лазаричке се певају о Лазаревој суботи (субота пред Ускрс) и два претходна дана (лазарице се купе у лазарички четвртак, а на лазарички петак иду на воду, умивају се и певају води; у суботу иду у опход);

– ускршње (велигданске) песме певају се првог и другог дана Ускрса (Ускрс пада увек у недељу, и то у прву недељу иза пуног месеца који дође иза пролећне равнодневнице);

– спасовске се певају на Спасовдан. (Спасовдан пада увек у четвртак, и то шести четвртак по Ускрсу. Црква га празнује као Вазнесење господње);

– краљичке се певају о Духовима (Тројице), седам недеља по Ускрсу (у лесковачкој Морави један број краљичких песама пева се и на Ђурђевдан, а у алексиначком Поморављу и о младом Светом Николи, 22. маја),

– ивањске се певају 7. јула, на Ивањдан и уочи Ивањдана.

(Уобичајено је и да се ове песме деле на зимске, пролећне и летње, зависно од времена извођења – летње би биле додолске и крстоношке.)

Све ове песме и с њима повезана обредна пракса прате и помажу, с једне стране, рађање и јачање новог сунца / младог бога вегетације, али својим распоредом и садржином показују и специфично практично искуство земљорадника и сточара, откривајући мирење „космогоније и привреде, митологије и животне свакидашњице... Сваки усев и свака воћка имају своје

⁸ Разликује се време извођења коледарских песама у појединим крајевима. У лесковачкој Морави, на пример, коледари су кретали у опход у цик зоре на Игњатијев дан, у околини Ниша на Бадњи дан, а у Горњој Пчињи и по Војводини од Бадње вечери до Богојављења (Миле Недељковић, Годишњи обичаји у Срба, Вук Караџић, Београд 1990, 115).

обичајно и календарско ужљебљење, од сетве и садње преко неговања, бербе, до справљања и употребе. Исто тако, и домаће животиње, дивље звери, разне живуљке и инсекти...⁹

КОЛЕДАРСКЕ И БОЖИЋНЕ ПЕСМЕ

Коледарске и божићне песме су обредне календарске песме, које се певају и изводе око Божића, у времену од 2. до 19. јануара, по новом календару, и које су биле део аграрне магије, у оквиру култа плодности и обреда којима се обележава и слави рађање сунца, или поновно рођење младог бога плодности после зимске краткодневнице. Етимолошки, назив коледа везује се за латинско *Calendae*, што је значило први дан у месецу, али има и другачијих тумачења. Тако је Владан Недић сматрао да ову реч, која је у истом облику позната и код Источних и Западних Словена треба доводити у везу са сунчевим колом или именом неког словенског божанства.

НАЧИН ИЗВОЂЕЊА

Коледарске песме певали су коледари, који су у поворци састављеној од шест до петнаесетак маскираних мушкараца ишли од куће до куће, изводећи при том разне магијске радње, са жељом да се утиче на здравље укућана, да се дочара обиље и напредак. Најчешће је сваки од коледара имао посебну улогу: дедица, млада, певачи, гајдаши, оале, коњоводци итд. Ова подела улога могла је бити и другачија, она се разликује од краја до краја, али заједничко је да су поворке већином маскиране, да често носе оружје (сабље, топузе, мочуге) и звона или клепетуше.

Коледаре су у кућама даривали – најчешће храном, а ређе и новцем. Од скупљених дарова коледари су у појединим крајевима по завршетку опходњи спремали гозбу.

Претпоставља се да је ова коледарска поворка представљала духове предака, који доносе плодност и напредак. (Култ мртвих је и иначе повезан са култом плодности.) На то упућује и дедица, дед као вођа коледарске поворке, који изводи низ култних радњи: прска водом по кући, вади печен хлеб из пећи, меша храну на огњишту, почиње да преде или плете. Готово код свих Словена постојало је веровање да један од најзаслужнијих предака остаје у кући у виду заштитника и најчешће име за њега јесте старац, дед.

⁹ Миле Недељковић, Исто, IX.

КОЛЕДАРСКЕ И БОЖИЋНЕ ПЕСМЕ

Коледарске и божићне песме разматраћемо заједно, пошто их је често тешко раздвојити, па је и то раздвајање када га извршимо често формално, засновано на одсуству или присуству припева, и, што је важније ове песме су тематски, садржински, по времену извођења веома блиске.

Разлика би била у томе што божићне песме имају нешто израженија хришћанска обележја, иако, у суштини, и поред помињања Исуса, Богородице, Јована Крститеља, и ове песме садрже изразито паганске елементе, какво је, на пример, персонификовање Божића, он се помиње као личност, као млади тек рођени бог, који дојахује на коњу, доноси обиље и напредак и који у овим песмама има мајку и три сестре, што, као и три златна ножића, персонификују троструке божићне дарове: жито, лозу и стоку.

МЛАДО СУНЦЕ

Прослављање Божића и ове песме, које су његов део (и божићне и коледарске) у суштини је било слављење периодичног обнављања света и обредно понављање космогоније уочи сваке Нове године. Искуство је довело ратаре до представе о кружном времену и космичком циклусу, који се састоји од рођења – смрти – поновног рађања. Тако у овим песмама има и јасних назнака да је реч о поновном рођењу маладог сунца: "Пред њим иде жарко сунце,/ те му свијетли"; или још јасније "Грану сунце из брда,/ Весело, весело!/ Није сунце но је Божо,/ Коледо, коледо, а симболику светлости можемо препознати и у слици Божића који се пење "к врху на сребрну гувну" или носи "гуку злата" којом позлаћује и благосиља врата дома.

ДАРОВИ

Божићни дарови често и радо опевани у овим песмама разнородни су: нематеријални (здравље и весеље, мир и слога) и материјални (изобиље у житу, стоци и пчелама, напредак у породици):

Море, Вели, чорбација,
Откад ти је подобрело?
Од лани ми подобрело,
Жито ми се ородило,
Црне земље отежало;
Краве ми се истелиле,
Овце ми се изјагњиле,
Козе ми се искозиле.
Имам вино трогодишње,
И ракију петгодишњу;

Челе ми се изројиле,
Црни облак направиле.
Све је пуно и препуно,
Имам сина да послужи,
коледаре да причека."

У овим песмама јасна је намера да се, с једне стране, од човеку надмоћних сила измоли помоћ и благослов, а с друге, да се, приписивањем обиља, имитативном магијом делује на постизање реалног благостања.

Да би Божић донео берићет и напредак било је неопходно да се дочкује слављем, игром и весељем. Песме, због тога садрже својеврсна упутства учесницима у обреду, позив на игру и весеље:

Сви у колу весело, весело!
Хајд у коло, коледо, коледо!,

потом опис дарова које треба дати коледарима: реалан (пиће, стоку, девојку, храну) или симболичан: чоху нерезану, благо небројено, коња нејахана, дакле све ново, недирнуто и неначено, што асоцира на ново рођење и нови почетак.

Најисцрпнији опис пожељног празновања садрже песме о Божићу који тражи одговарајућу част:

Божић зове сврх планине оне високе:
"Весел'те се, Србљи браћо, вријеме ви је.
Приправ'те ми све бадњаке свилом кићене,
А одаје и пенцере ловоричицом,
А иконе и столове маслиничицом,
Простирите шениц' сламу мјесто трпезе,
А по њојзи трпежњаке златом везене,
Наврћите добре овне на ражњевима,
Сијеците суво месо, а не мјерите,
А ложите крупна дрва, не цијепајте,
Приправ'те ми доста вина, рујна црвена,
И ракије лозоваче прве бокаре;
Ви невјесте и ђевојке коло ватајте,
Ви јунаци из пушака често мећите,
А ви старо и нејако, Бога молите."

СИНКРЕТИЧНОСТ И КОЛЕКТИВНОСТ

Из описа извођења јасно је да ове песме карактерише синкретичност, као и усмену лирику уопште. Оне су увек биле део обреда, у коме поред песме учествују и плес, музика, елементи глуме, костимирање и маскирање.

Трагови ове синкретичности и повезаности са обредом у тексту појединих песама су јасни – понекад без представе о начину извођења тешко

можемо до краја разумети значење текста. На пример, без представе о ритуалном уношењу божићне сламе и начину њеног расипања тешко можемо разумети следеће стихове:

Пили, пили,
Бабина пилетића,
По пут одила,
У skut носила,

који, поред благослова и жеље за изобиљем, за пуним скутом, асоцирају на расипање божићне сламе, када, поред осталог, онај ко уноси сламу квоче, а остали, посебно деца, иду за њим и пијучу. Постоји, такође, и песма која подстиче коледарску поворку да крене, опоменом да су пред њима правити и каловити путеви, те она која позива коледаре у коло.

Извођење и рецепција ових песама има карактер јавне манифестације и веома важног колективног чина. Све док опстају, у овим обредима учествује цео колектив. Не само извођачи већ и примаоци, реципијенти, имају своју улогу у обреду и обред се без њих не може успешно и на општу корист одвијати. Колективност овог обреда наглашена је и поименичним обраћањем свим члановима домаћинства: домаћину, домаћици, девојци, снахи. Штавише у обред се укључују и домаће животиње па постоје коледарске песме намењене волу, петлу, мачку.

ЕРОТСКО

Од давнина неодвојив чинилац обреда посвећених култу плодности јесте и еротско, као начело животворности које се још из прадавних времена непосредно везује са плодношћу земље, пошто се оплодња земље доводи у везу са светим браком – хијерогамијом и повезује са људском плодношћу. Људско плођење се узима као универзална парадигма плодности уопште, па се тако и еротско непосредно везује за плодност земље и стоке. У нашим обредним песмама је ова непосредна нагонска еротичност углавном потиснута и сублимирана од чулног у љубавно, али није сасвим ишчезла. Управо песма мачку садржи комичну слику раскаланих газдарица које набеђују мачка да је појео сир иако:

Саме су га обубале,
С калуђере под губере
И са власи
Под ораси.

ПРЕТЕРИВАЊЕ У ЈЕЛУ И ПИЋУ

У облике обредног понашања који су посвећени култу плодности спада и претеривање у јелу и пићу, које се поготово јавља у божићним песмама. Један број песма у ведрој комичкој интонацији слави Божић као време велике гозбе:

О Божићу, брате,
Наједох се на те,
И по тебе дванди
Ма не као на те.

А у другој песми Божић долази огрнут сланином, закопчан петљама од кулена и кобасица.

СТИЛСКО КОМПОЗИЦИОНА СВОЈСТВА

У овим песмама срећемо се с низом устаљених стилско-композиционих средстава: то су устаљени почечи ("Домаћине, господине, коледо"; или "Домаћице, госпођице, коледо") и устаљени завршеци ("Слава и час, да је на част домаћину/ госпођици/ дјевојчици), те низ устаљених описа какви су слике обиља у житу, лози, стоци или устаљени опис домаћина који седи за трпезом уз златну чашу и погачу. У овим песмама се јавља и низ сталних епитета (суво злато, црна земља, Бела пшеница, бјела погачица, масна кобасица, али се срећемо и са сталним епитетима који у овим песмама на функционишу као стални већ поново добијају пуну поетску функционалност. То посебно важи за оне епитете који указују на новину, недирнутост, младост. Тако и коришћење деминутива, иначе уобичајено у усменој лирици, добија у овим песмама нов смисао: указује на младост, новорођеност:

Година се вали:
С младога бога,

С мушка дечица,
Сас телечинка,
Сас ждробетинка
Сас јаретинка,
Сас јаганчичи,"
И сас пилетића...

БОГОЈАВЉЕНСКЕ или ВОДИЧАРСКЕ песме припадају зимским обредним песмама и певају се на Богојављење (19. јануара).

У народу се Богојављење зове још и Водице или Водокршће, по богојављенској водици која се тога дана свети и дели народу, али и по обредима везаним за ритуално захватање и посипање воде житом или крштење воде – бацањем крста од леда у воду. Пре изласка сунца жене су ишле на извор, носећи

са собом помало од сваке врсте жита, које су бацале у воду говорећи, на пример: "Како иде вода, тако да иде берићет у наше њиве!" Потом су захватале воду у коју се стављао босиљак и ишле кући. Овој води придавана је велика заштитна и магијска моћ (за веровање у ову моћ везано је и ритуално купање у реци на Богојављење).

Поред ових ритмизованих магијских формула ("Добро јутро, водице, како ти ишла тако да иде берићет на њивама"; "Богу и светоме, ти у здравље ја у здравље"; "Срна земљо, дарујем ти водицу, а ти мени шеницу"; "Прођох сабљу, не посекох се, прођох ватру не изгорех се, прођох воду не удавих се!"), те кратких шаљивих (често веома раскалшних) песама, које су се у Херцеговини певале на Богојављење (што је траг древних оргијастичких ритуала плодности)– под утицајем хришћанства, за овај празник су се везале песме о Христовом крштењу.

Ово крштење углавном се опева у светлости патријархалног кумства, чији заштитник и јесте свети Јован Крститељ, чији празник пада 20. јануара, дакле дан иза Богојављења. Тако у лесковачком крају ток календара (по новом календару): Стевањдан, 9. 1. – Василевдан 14. 1. – Јовањдан 20. 1 – персонификује се кроз Богородичино трагање за кумом који сме и уме да крсти младог бога:

Замучи се Божја мајка
Од Игњата до Бадњака.
На Божића доби Бога,
Па си пође да га крсти,
Усрећу је свети Стеван.
"Добројутро, свети Стево!"
Бог помага, Божја мајко!"
Проговара Божја мајка:
Свети Стево, младо ђаче,
Да ми крстиш млада Бога?"
Одговара свети Стеван:
"Не умејем ни па смејем
Од Јована Крститеља,
Кој крстија небо, земљу,
Он ће крсти млада Бога!"

У развијенијој варијанти песме структура је тројна, после светог Стефана Божја мајка закумљује и светог Василија, али ни он "нити смеје, нит' умеје" да крсти Христа. Карактеристично за ове песме јесте и наглашавање учешћа целе природе и космоса у чуду Христовог крштења:

Стану гора, стану вода

или:

Потресе се небо и земља над њима,
И устаде Јордан вода студена...

у коме можемо налазити трагове древног анимизма, који је одуховљавао целу природу.

ПЕСМЕ НА РАНИЛУ

Овим обредним песмама завршавају се зимске и почињу пролећне обредне песме. Зависно од краја о коме је реч, крајем зиме и почетком пролећа, у одређеним данима великог поста, девојке су на одређеним местима (опет зависно од краја о коме је реч) налагале, око пола ноћи велике ватре, око којих се потом, уз песму, игру и свирку, окупљала младеж. При томе се прескакала ватра, уз казивање магијских заштитних формула ("У ватру стадосмо, а не изгоресмо. Дође болест, не примисмо је).

Траг игара играних око ватре можда чува текст песме која позива на ранило:

Кога нема на рану да дође,
Њему капа прегорела.
Није мало, ни па много:
Колик врана да пролети
И сво јато да проведе.

Комична клетва "Њему капа прогорела", која асоцира на ватре око којих се ове песме певају, и одмеравање величине те прогорелотине пролетањем врानе и њеног јата – могли би (аналогно неким играма које су и данас познате), указивати на неку игру с провлачењем, у којој предводник (врана) проводи остале (јато) кроз отвор који праве други играчи, вероватно у близини ватре.

У овим песмама јавља се и мотив јелена који силазе на воду позлаћених њушки и зализаних рогова:

Два јелена траву пасу,
Горе – доле, у горице,
Па слезоше на корито,
Та си лију ладну воду,
Прљице им позлатене,
Рогови им зализани

Или је то, у антологијски лепој песми "На цвети на ранилу", из прве књиге Вукове, једно јеленче, које девојке затичу на води:

Пораниле девојке,
 Јело ле, Јело, добра девојко!
Пораниле на воду,
 Јело ле, Јело, добра девојко!
Ал' на води јеленче,
 Јело ле, Јело, добра девојко!
рогом воду мућаше,
 Јело ле, Јело, добра девојко!
а очима бистраше,
 Јело ле, Јело, добра девојко!

Ова песма, поуздано има извесна значења која тешко можемо истумачити без посезања за знањима из домена древних обреда и веровања, како оних која се тичу воде и значења које има рањење на воду, тако и оних која се тичу мотива јелена уопште. Тако је рањење на воду вероватно повезано са представом да она своју пуну снагу има када је неначета, незамућена, те да је њена магијска моћ да очисти и заштити тада највећа, овом неначетом водом купало се, на пример, дете, месила чесница, у њој су се кувала и бојила јаја за велики петак...

И за јелена се вежу многа веровања: судећи по археолошким налазима јеленских лобања на стубу, поштовање јелена је једно од најстаријих људских веровања, везано за ловачке културе из доба палеолита; ово поштовање се продужило и по преласку на земљорадњу, тако да се и код нас чувају трагови приношења јелена на жртву, на крају жетве; сем тога јелен је као пратилац душа везан за доњи свет и добијао својства хтонске животиње. У нашим народним песмама он се везује уз виле (Вила тако јаше на јелену заузданом змијама), док у овим песмама на ранилу, по свој прилици, има улогу шумског божанства или доброг демона који је способан да води врати њена очишћавајућа заштитна и лековита својства. На ту очишћујућу снагу, вероватно, указују и златне њушке јелена из претходне песме које додиром преносе чистоћу и драгоценост злата на воду.

Ипак, када је реч о овој песми слика у њој оцртана тако је поетски дорађена и сугестивна да песма успоставља контакт и са читаоцем којем није познато њено могуће значење у светлу веровања. Слика јеленчета на води сугерише младост, нежност, крхкост потенцирану прозачношћу његових очију, која као да из воде извире и у воду се враћа.

ЛАЗАРИЧКЕ ПЕСМЕ

Пролећне обредне песме, карактеристичне за источну и јужну Србију, које су певале девојке (у појединим крајевима девојчице) у лазареву суботу – прву суботу пред ускрс. Група лазарица се обично сакупљала већ у четвртак, у петак би излазиле на воду, умивале се и певале води, а у суботу ишле у опход певајући и играјући, костимиране (зависно од краја о коме је реч) и окићене врбовим гранчицама.

Према улози у обреду и костимом разликовали су се Лазар и Лазарица; потом и певачице и играчице, оне које зачињу песму звале су се предњаркама, а оне које носе корпе за дарове крошњаркама. Лазарице су дариване, а један тип развијеног припева садржи и опис тих дарова:

Обрћај се, Лазаре,
Па се лепо поклањај,
Да те даром дарују,
Диром даром дукатом,
Срвеничком јабуком,
Танком грдском марамом.

Углавном је било уобичајено да девојка пред удају трипут иде у лазарице, па је по томе овај обред био и нека врста иницијације.

Иако је несумњиво реч о паганском и магијском култу везаном за плодност и пролећно буђење природе, именом и још по неким елементима овај обред је християнизован и везан за Лазара из Витаније, којег је Христ васкрсао. Ипак, у обреду су доминантни остали елементи култа плодности и аграрна магија.

Стих лазаричких песама је обично осмерац или седмерац, ређе десетерац, с разноликим припевима: Ој убава, убава; Ој Лазаре, Лазаре; Ој убава, мала момо, Доз, доз!; Ладо, ладо; или знатно развијенији попут већ наведеног припева са описом дарова. Извођење и цео обред карактерише синкретизам: јединство поезије, плеса, глуме, костима...

Лазарички обред почињао је песмом посвећеном дому или домаћину (постајала је и погрдна песма намењена кући која не прими лазарице). Описи богатства и раскоши, призивали су, по принципу имитативне магије благослов на кућу и укућане:

Ова кућа богата,
Ладо, ладо!
Пуна, равна сас дуката.
Ладо, ладо!
У кошеви и грошеви,

Ладо, ладо!
У панице и жлтице
Ладо, ладо!
У тањири и талири.
Ладо, ладо!
Играј, краљу, барјактару!

Исту функцију имало је и приписивање слоге и социјалне уважености
дома:

Овај ижа голема,
У њу браћа живују
А јетрве слогују.
Јетрвице, големице,
Занишни ми мушко дете.
Да га нишнем низ ливаду,
Да наберем вет ковиља,
Да пометем и дворове,
Да наредим осталове,
Че ми дојду и гостове
И гостове и кметове,
Че ми пију рујно вино,
Рујно вино и ређију
Ој убава, мала момо!

После песме домаћину и дому лазарице су певале домаћици и свим члановима домаћинства, именованим по полу, старости или послу који обављају: мушкарац, жена, млади муж, младожења, младожења и невеста, момак, девојка, дечак, девојчица, дете, али и орач, поп, терзија, учитељ, чобанин, војник, писар, председник општине, кмет, печалбар, козар... Благослов се тако тражи за све укућане и све послове који се у кући обављају. Истовремено, песме се певају и овци, трмки, мачки, мишу, кокошкама, петлу, кучету, јагњету, голубу... Ово уноси у ове песме елементе хумора и игре, као, на пример, у песми намењеној алкавом детету – иљавчету:

Беташе се иљавче,
По мајкини дворови.
Мајка си га привиче:
Приђи, приђи, иљавче,
Да ти мајка опаше
Тој шарено појашче,
Тој калајно ременче!
Ој убава, убава!

Али доминантне у њима остају високо стилизоване поетске слике, попут слике орача:

Орач оре равно поље.
Волови му два јелена,
Два јелена, два сокола.
Рало му је чудно дрво,
Чудно дрво јаворово.
Ост'н му је струк босиљак,
Жегле су му страторове,
Привоји му ситна мрежа,
Ралник му је сиви голуб,
семе му је ситан бисер.
Оре, оре, да пооре,
да му роди бел пшеница,
Да омеси вет колача,
Дага носи светој цркви,
Светој цркви Ванђелији.
Ој убава мала момо!

Необични инвентар опреме, везан за биљни и животињски свет, указује на необичност чина и орача. Три су биљке: чудно дрво јаворово, у функцији рала, струк босиљка, као штап којим се, иначе, гоне волови и стратор, као клин којим се затвара јарам, ушле у инвентар орачеве опреме; и, такође три животиње: два јелена, два сокола и сиви голуб, који, иначе, немају никакве видљиве везе са процесом орања.

Познато је да су, према традиционалним веровањима, босиљак и јавор не само јаки апотропејони, већ и да су се босиљком некада приликом првог орања китили волови и јарам, као и да се у жито којим је започињала сетва некад стављао босиљак да преноћи. Исто тако и јавор има велику моћ у одбрани од чини; ако је нешто на плугу од јавора, односно од клена, дрвета из породице јавора, онда ништа не може зауставити плуг. Можда се зато "чудно дрво јаворово" и односи на његову одређену врсту, клен. Осим тога, у традицији постоји и веровање да суво дрво јаворово може да озелени, односно да поседује моћ оживљавања, па је, могуће, у магију орања "уткана" и ова његова потенцијална снага, која призива ту моћ и на земљу, да суво дрво озелени, да се природа пробуди.

Што се, пак, стратора (тратора) тиче, његова је снага, такође, магијска. По проклињању тратором, могло би се закључити да је овој биљци придавана функција у сазвучју са њеним именом – осигуравање трајања.

Већ је речено да животиње у песми: два јелена, два сокола и голуб – немају никакве непосредне везе са орањем. Можда смисао ове слике треба тражити управо у упечатљивом контрасту вола – животиње домаће, тешког

корака снажне, али споре, везане за култивисану земљу – и јелена – дивље, брзе, лаконоге звери, везане за шуму и слободни нагонски живот – и сокола – оштровидог летача, неспутаног и уздигнутог над земљом. Ово успостављање везе питомог и дивљег, спорог и брзог, тешког/приземљеног и лаког/небеског – истиче супротности, али их и превазилази, и придаје земљом спутаном орачком раду нешто од лакоће птичјег лета и моћи да се, опитомљавањем и култивисањем, преузме део исконске снаге и виталности дивљине.

И даље, у сваком семену, не само у бисерном зрну из песме, садржана је амбивалентна, противречна, симболика – умирања, кад се полаже у земљу; и рађања, кад из ње изниче. А управо је жито, у представама људи, попримило смисао тог универзалног семена. Крај песме је христијанизован, жито ће послужити да се умесе колачи за цркву.

Песма о орачу може нам, посредно, указати и на једну специфичну појаву: у неколико збирки веома блиске варијанте ове песме уврштене су у митолошке или посленичке песме, као што један број лазаричких песама, са заборављањем и губљењем обреда прелази у љубавне или се приписује породичнима. Дакле, опет се срећемо, са својством обредне лирике да се, с једне стране, дуго чува и преноси, чувајући трагове веома старих веровања и обреда, али и да, када обред престане да постоји прелази, најчешће, у љубавну породичну или посленичку лирику или облике дечјег фолклора.

УСКРБЊЕ (Великденске)

и ЋУРЋЕВСКЕ ПЕСМЕ

Буђење природе славиле су и ускршње песме, које су певане првог и другог дана Ускрса, изражавајући добре жеље и молбе за плодност и срећу, берићет. Тако Ивковица у песми моли да изникне лан који се, иначе, сејао пред Ускрс, око Младенаца (22. марта):

Ивковица млада лан сејала,
Лан сејала, а Бога молила:
"Дај ми, Боже, летњу росу,
Да зароси танак ланак,
Да опредем Ивку рухо,
Ивку рухо великданско!

А кроз слику понуда осликава се жељено обиље у житу, вину и стоци:

Понуде – беле пченице,
Понуде – белу погачу,
Понуде – вино румено,

Понуде – јагње ђурђевско!

Ове песме су и иначе често сродне ђурђевским, што показује и ово припевање ђурђевског јагњета на крају песме. У њима се такође уз Ускрс везује брање ђурђевског цвећа:

Море, Вело, Велико,
Дође ли ти Велик дан?
Богме дође и прође,
Ђурђево цвеће однесе,
Ђурђево цвеће, ђурђевак,
Ђурђа га бере, пребира...

Ђурђевских песама, које се везују за један од најрадоснијих народних празника, којим се коначно свршава зимска половина године ("Ђурђев данак, хајдучки састанак"), сачувано је знатно више него ускршњих. Мотивски, оне се везују за брање биља и врачање њиме, за жртвене обреде ("јагње ђурђевско"), за различите облике љубавне магије које су око овог празника спроводиле девојке, те за зеленог Ђорђа/ Ђурђа, демона вегетације, који доноси плодност.

Посебно се издваја брање здравца, који имитативном магијом треба да донесе здравље и напредак:

Здравче, момче, беру ли те моме?
Беру, беру, како да не беру!
Кад ја цавтим, сва гора мирише,
Кад ја венем, сва гора увене.

Водом у којој је потапано ђурђевско цвеће умивали су се на празник сви укућани, а венцима од здравца и ђурђевског цвећа китиле су се капије, воћке, зграде у домаћинству, као и крст на раскршћу, што је све праћено низом ритуалних радњи (девојку која доноси венце, на пример, поливали су водом да и млеко с вимена тече као вода). Песма такође вишеструко чува сећање на ово магијско кићење и врачање биљем:

Јед'н венац за големи кот'л
Друђи вен'ц за белу белушу,
Трећи вен'ц за тој в'кло јагње.

Свети Ђорђе се јавља као млади јахач на коњу који отапа лед, доноси зелене венце, којима опасује момке и кити девојке и призива благослов на њиве:

Свети Ђурђе по поље шетаја,
Мајка си га тијо опитује:
"Синко, Ђурђо, какво ти је поље?"
"Е мој' мајке, стара мајке,
Од мој' поље нема боље:
Мумуруз се редом оредија,

Лојзе ми се редом ошумило,
Јечам ми се искласаја.
Јесењина коњу до колена,
пролетњина коњу до рамена.

СПАСОВСКЕ ПЕСМЕ

Обредне пролећне песме које су певане на шести четвртак по Ускрсу (увек у четвртак), када је извођен и један низ ритуалних радњи које су требале да заштите људе, стоку и усеве. На Спасовдан се тако обавезно клало јагње – у Босни су чак одржаване заједничке сеоске гозбе, којима су претходиле молитве за напредак стоке и усева; у Војводини су у време Спасовдана ишле поворке са крстом и свештеник је благосиљао усеве; и у Србији и у Босни на овај дан су у њивама са житом забадане лескове гранчице и лескови крстићи стављани на куће и зграде у домаћинству да се заштите од грома и временских непогода; а обављао се и низ ритуала које треба да заштите стоку.

Сви ови обичаји, и поред присутне христијанизације (крст, благосиљање, везивање за Вазнесење господње) – указују на то да је реч о претхришћанском празнику, по свој прилици посвећеном неком заштитничком божанству, али и пролећном буђењу и бујању природе. Обреди који се на овај дан спроводе како би се њиве и насеља заштитили од грома, као и чињеница да се Спасовдан везује за четвртак (Доннерстаг) – громовников дан – наводе етнологе на претпоставку да је Спас био божанство које штити од грома. Односно, да су Перун и Спас имали дуалистичку улогу: Перун да туче усеве громовима и градом – Спас да их штити.

Иако многобројна имена места, брда, црквина и њива (Спас, Спасово брдо, Спасовица, Спасовина) указују на некадашњу распрострањеност празновања Спасовдана, а, вероватно и на просторе на којима су обављани обреди – сачувано је мало песама везаних за овај празник.

По сведочењу записивача, ове песме су још у Вуково доба одумирале и нестајале, заједно с обредом којем су биле посвећене. Тако се и Пјесме које су се у Будви пјевале на Спасовдан, које Вук издваја као посебну групу у својој првој књизи, у време када су записане већ двадесет година не певају, као што се и не изводи ни обред чији опис даје уз текстове песама. Према овом опису рано ујутру на Спасовдан излазили су свечано обучени ("у стајаће хаљине") момци и девојке на брдо Спас, где су се налазиле рушевине цркве зване Свети Спас и

велико Вилино гумно, на коме је младеж хватала коло, па би мушкарци запевали:

Добро јутро, б'јеле виле!

И нама га дајте!

Девојке би им одговарале (отпевале), а потом би певали три записане песме редоследом којим су записане.

Прва песма опева отмицу и спасавање девојке. Планински змај отима девојку која бере биље и односи је "у те спиље камените", где је држи до новог Спасовдана. Девојка га плачем наведе да је прво пусти да бере цвеће и плете венце, а потом и да те венце однесе мајци, одакле се она, упркос датом обећању не враћа, па змај "на камену" препукне од жалости чекајући је. Видо Латковић сматра (с правом) да ова песма по основном мотиву подсећа на антички мит о отмици Деметрине кћери Персефоне и њеном боравку у доњем свету, односно о њеном периодичном повратку мајци који доводи до буђења целе природе, до раста, рађања и клијања. На губљење спасовданских обреда и мењање песама везаних за њих указује и чињеница да је забележен један број песама с овим мотивом, али као лирско-епске песме које се не везују за Спасовдан.

Друга од песама које су певане у Будви вероватно се везује за јачање пролећног сунца. На то би указивао контраст неплодне и мразне планине и јуначке среће осликане симболима топлине и светлости:

Виша је гора од горе
Највиша Ловћен планина.
У њој је грње и грабље,
У њој су сн'јези и мрази
У свако доба годишта;
Виленски у њој станови,
Свуђ виле танце изводе.
Јунак ми коња јездаше,
предрагу срећу искаше;
Виле ми њега виђеше,
Јунака сташе дозиват:
"Овамо свраћај, јуначе!
Твоја се срећа родила,
Сунчаном ждраком повила,
Мјесецом сјајним гојила,
Зв'јездама сјајним росила."

Трећа песма има експлицитно љубавну тематику, девојка гледа нежењеног момка на коњу и моли бога да претвори море "у зелено равно поље", како би дошла до јунака, којег у развијеној метафори пореди са соколом:

Је ли оно млад на коња,
Ал' је оно сиви соко,
Не разбира моје око,

и понудила му да је узме за жену. На друге слојеве значења указује слика магле из које се појављује коњаник и која је покрила све, слика мора које треба да се претвори у "зелено равно поље", те и девојчин исказ "преиграћу преко поља", који може указивати на љубавну разиграност, али и на неку обредну игру којом се дочекује младо сунце или млади бог вегетације који стиже на коњу.

Светог Спасу на коњу приказује и један број песама из Србије (које Латковић не помиње), у којима он поткива коња како би, попут светог Ђурђа отишао у поље да обиђе усеве:

Свети Спаса коња кове,
че да иде да обиде
наше поље и да види -
класе ли се пролетњине,
ц'вту ли ми јесењине.

Овако опеван Свети Спаса, слично светом Ђорђу, доноси благослов и бољитак:

"Свети Спасо, какво ти је поље?"
"Моје поље од свем понајбоље:
све шенице у клас укласале,
све ливаде у цвет уцветале,
сви р'жови у земљу полегли,
сви јечмови коњу до колена.

КРАЉИЧКЕ ПЕСМЕ

Пролећне обредне песме које се, углавном, певају о Духовима 3. јуна, иако има и крајева у којима се један број краљичких песама пева и на Ђурђевдан (6. мај) и на Младог светог Николу (22. маја).

Песме су певале краљице – група од десет до петнаест девојака, стасалих за удају, које имају различите улоге: краљица, краљ, барјактар, дворкиња, и различито су одевене. (Краљица је, сведочи Вук, била покривена белим пешкиром, краљ је носио шешир искићен цвећем и мач, а барјактар бео и црвен барјак на копљу.).

Вук даје и исцрпан опис извођења песама. Кад дођу пред кућу, краљица је седала на столицу, остале девојке су формирале српасто коло, које је

играло налево, певајући. Краљ је стајао на левој страни кола, а барјактар на десној и они су играли независно од кола.

Извођење краљичких песама, одликовало се, дакле, као и извођење других обредних песама, синкретичним јединством музике, поезије, плеса, глуме и ликовне уметности. Карактеристична за ове песме била је, такође, колективност извођења и рецепције, пошто су се слушаоци дочекивањем и даривањем краљица активно укључивали у обред.

Треба рећи и то да је већ у 19. веку, када су прве песме ове врсте записане, било отпочело губљење и деградација овога обреда, у највећој мери под притиском цркве. То је, опет, допринело да се ове песме дуже очувају у крајевима који су били под турском влашћу.

Певање је почињало код краљеве куће песмом која је позивала краљице у опход "устај те пошетај, од двора до двора", а пред сваком кућом је прво певана песма домаћину, а потом свим укућанима.

Ове песме карактерише животна радост и ведрина. Видо Латковић разлоге за то налази у времену када су певане: "на почетку лета, када је сва природа у цветању" Ова ведрина, бар делимично, може бити везана и за њихове извођаче – младе, по лепоти биране девојке, које у свом опходу загледају куће и момке, посебно припевајући нежењеним момцима и неударним девојкама, увек са жељом да се млади жене и удају:

Ови двори паунови,
а пенцери ђинђерови.
Ту ми седи младо момче,
Накићено, наређено,
мањ што није ожењено.
Жените га не држ'те га,
да га брада не превари,
да му мома не забави!

Ова младалачка раздраганост зна да пређе у ведрину обест. Тако ђаче у песми поступа управо супротно ономе што му налаже књига:

Овде нама кажу
ђаче самоуче:
само књигу учи.
Њему књига каже:
коња да не јаше,
сабљу да не паше,
вина да не пије,
драгу да не љуби!

То ђаче не слуша
што му књига каже:
више коња јаше,
боље сабљу паше,
већма вино пије,
већма драгу љуби.
Ове песме садрже идиличну слику породичног живота, личне и

породичне среће:

Ми дођосмо овде
пред мајсторске дворе.
Мајсторски су двори
скоро сазидани:
камен по камену,
ивер по иверу;
и по њима шета
млада мајсторица:
у наручју носи
сина Пантелију,
за ручицу води
ћерку Анђелију,
треће јој се вата
скут' свилна зубуна...

Краљичке песме су углавном кратке, сачињене од шестосложних стихова, који се, сви сем првог и последњег, у певању трипут понављају, трећи пут са припевом љељо или ладо. Почеци песама су често устаљни "ми дођосмо овде", или "овде нама кажу", а такав може бити и крај "играј краљу, барјактару".

Карактеристичне за ове песме су песничке слике изузетне лепоте и дорађености. Таква, је на пример, слика старога властеља:

Овде нама кажу
старога властеља:
кад у цркву иде,
жубори му брада
као жуборика
кад из цркве иде,
мирише му душа
као ран босиљак.

Она је остварена на два нивоа. На првом се оцртава физички лик достојанственог старца, сликом браде која жубори "као жуборика", дакле, поређењем зачудним и ретким, које изазива и визуелне и звучне асоцијације, али и извесну недоумицу (шта је жуборика? биљка?), која не умањује поетску сугестивност већ јој чак и доприноси. На другом се, опет поређењем, даје слика душевног склада, лепоте и светости: на повратку из цркве душа старога

властеља мирише као ран босиљак, дакле попут цвета којим се ките иконе и који и сам у нашој традицији има атрибуте светости.

Од визуелно и смислено упечатљивих контраста сачињена је песма момку перјанику:

Момче перјаниче,
црн ти образ био
као грудa снега,
а срце ти ладно
као јарко сунце!

Све је овде контрастирано: формулација која одговара клетви и значење – благослов; црн образ, што је у песми изречено, и заслепљујућа белина, неименована, али дата имплицитно у поређењу "као грудa снега"; опет поређењем супростављају се ладно срце и јарко сунце; а постоји и контраст између две слике с којима се пореде момков образ и срце хладно/ грудa снега и врело/ јарко сунце. У пет стихова нараста слика момачке лепоте, ватрености и поноса наговештена већ ословљавањем "момче перјаниче" и остварена као суптилна игра форме и значења, тамног и светлог, леденог и врелог.

ИВАЊСКЕ ПЕСМЕ

Ивањске песме су летње обредне календарске песме, које су певане на Ивањдан, 7. јула по новом календару, дакле у јеку лета, када је сунце у зениту, па су и ивањски обичаји и песме остаци светковања те природне појаве. Да је тако сведочи и веома распрострањено народно веровање да сунце на Ивањдан три пут стаје или игра на небу.

Уочи Ивањдана ложене су велике ватре – кресови, око којих је младеж играла и прескакала их, некад и по целу ноћ. Овај обичај је био распрострањен по целој Европи, а имали су га и сви словенски народи. Латковић даје цитат из руске књиге из 16. века "Стоглав" у коме се о ивањским обредима говори као о оргијастичким и ђаволским. Због тих оргијастичких елемената, црква је жестоко прогонила овај празник.

Већина народних песама певаних уз Ивањдан има пригодан карактер. С једне стране, оне опевају игре и песме око ватре:

Ој, у гори огањ гори,
око огња коло игра,
девет браће с Мартом сестром.-
На Марти је једна парта,
окићена ружицама,
позлаћена звездицама.

.....
Пуче парта, оде Марта...

С друге, опевано је и брање биља и савијање ивањских венаца којима су кићени нарочито сви кућни улази и излази. У овим песмама помиње се често и Петровдан, који следи убрзо после Ивањдана – 12. јула:

Ивањско цвеће, петровско,
Иван га бере те бере,
мајци га баца у крило,
А мајка Петру на главу.

Ово брање биља на Ивањдан и савијање ивањских венаца било је и битан део љубавне магије, а песма је и то запамтила, као специфично побрајање биља и његових функција:

Милодуха да се милујемо,
а невена да му срце вене,
чубар цвјеће да ме добро чува,
.....
босиока да м' не смеће с ока,
калопера да ме не отера,
љубидрага да ме боље љуби,
сунцогледа нека гледа на ме...

ДОДОЛСКЕ И КРСТОНОШКЕ ПЕСМЕ

Строго узев, додолске и крстоношке песме нису у правом смислу календарске, односно, немају попут осталих побројаних песама мање више устаљене датуме извођења већ се везују за одређене климатске прилике – велику сушу.

Према Вуковом опису из "Рјечника", у време велике суше ишле су од куће до куће девојке које су певале и играле призивајући кишу. Једна од девојака свлачила се до кошуље и потом потпуно покривала лишћем и цвећем "да јој се кожа не види нигдје ни мало" она је називана додолом и она је играла пред кућом, док су друге девојке стајале у реду и певале. Потом би домаћица или неко други од породице просипала пун котао или кабао воде на додолу, која је настављала да игра и окреће се.

Реч је, дакле, о старом обреду који је требало да имитативном магијом изазове кишу. Поред имитативне магије садржане у обреду – водом се полива лишће и цвеће на додоли како би киша поквасила вегетацију на пољима – и текстови песама садрже магијске формуле које треба да дозову кишу. Тако

паралелизам слика додола које иду преко поља и облака који иду небом и њиховог узајамног престојања треба да изове кишу:

Ми идемо преко села,
ој додо, ој додоле!
А облаци преко неба
ој додо, ој додоле!
А ми брже, облак брже,
ој додо, ој додоле!
Облаци нас претекоше,
ој додо, ој додоле!
Жито, вино поросише,
ој додо, ој додоле

Исту улогу као додоле имале су и прпоруше (овај обред је извођен у Далмацији и изводили су га мушкарци) и пиперане (из источне Србије), с тим што се ови називи могу довести у везу с именом Перуна, бога грома.

Крстоношке песме су певане у литијама, које су биле светковине за заштиту поља од града и суше, или о заветинама, које су настале у првом реду због здравља људи и стоке, а под утицајем цркве дошло је углавном до претапања ових светковина, па крстоноше иду и једном и другом приликом. Крстоноше носе крстове, иконе и барјаке и певајући обилазе сеоски атар, те при том обнављају записе (крстове урезане на дрвећу) и врше неке друге ритуалне радње, од којих су неке непосредно везане за заштиту од суше (када наиђу на воду прскају свештеника и умивају иконе, а по завршетку опхода барјак се стављао у чабар с водом и китио биљем). Ове песаме ритамски, мелодијски и припевом, подсећају на молитву:

Крсте носим, Бога молим,
Господе, Господе, помилуј!
Да зароси росна ћиша,
Господе, господе помилуј!
Да ороси росно поље,
Господе, господе помилуј!
Да се роди бел' пшеница,
Господе, господе помилуј!
Од два класа шиник жито,
Господе, господе помилуј!
Од два грозда чаб'р вино,
Господе, господе помилуј!

Овај обред је иначе забрањен после другог светског рата, тако да су крстоноше тамо где су се задржали обилазиле по три пута око цркве, при чему су посипани житом и прскани водом.

ОБИЧАЈНЕ ЛИРСКЕ ПЕСМЕ

(Сватовске, почаснице, тужбалице)

Већ смо, на претходним часовима, казали које песме припадају групи обредних, а које групи обичајних песама

Рекли смо и то како је направљена разлика између обредних и обичајних песама, односно каква је разлика између обреда (обичај са религиозним значењем, односно, систем посвећених радњи које се изводе по строго одређеном сценарију, увек на исти начин) и обичаја (навике које постоје у начину живота и међусобном опхођењу чланова једне заједнице и служе као правило по којем ће они поступати у појединим приликама, било у односима унутар заједнице, било у односима с другим заједницама).

Могло би се рећи да се обичајне песме везују за најважније догађаје у људском животу слично везивању обредних песама за најважније моменте године, односно за краткодневнице и дугодневнице и равнодневнице.

Иако их не обрађујемо као посебну врсту, пошто има мало записа и пошто је реч о песмама које су се практично изгубиле – прве у редоследу овако сагледаних обичајних песама биле би ПЕСМЕ НА БАБИНАМА, каква је она коју Вук доноси у првој књизи: "Еј на делу, на зелену, боб се зелени", којима се прослављало рођење детета.

Потом СВАТОВСКЕ ПЕСМЕ, којима се обележава ступање у брак, догађај од изузетног значаја за појединца и за целу заједницу – пошто се њиме заснива породица, а тиме опет стварају услови за рађање и подизање деце и тиме продужавање не само појединца или породичне лозе којој он припада већ целе заједнице.

ПОЧАСНИЦЕ би у оваквом сагледавању биле песме којима се обележавају свечани и значајни догађаји у животу појединца и колектива: опет свдба, прослављање крсног имена, скупови и гозбе.

И, на крају, ТУЖБАЛИЦЕ су, с једне стране изражавале жалост за преминулим, а с друге и нека древна веровања, по којима преминули преци остају заштитници породице, дарују плодност (људску, земаљску и скотску), а, сем тога, као и сви мртви морају бити испраћени одговарајућим погребним ритуалом, како не би угрозили свет живих.

СВАТОВСКЕ ПЕСМЕ

То су, како им само име каже, песме које прате све обичаје везане за свадбу: од просидбе, углаве или уговарања, предаје прстена, преко узимања девојке и славља у обе породице, венчања, до обредне посете невестиних рођака младожењиној кући и свођења младенца које означава завршетак свадбеног ритуала.

Намерно сам рекла РИТУАЛА, пошто је, баш кад је о свадби реч, можда најјаснија недоумица треба ли користити термин обред или обичај. Латковић тако каже да су у предхришћанска времена "Свадбени обичаји ... имали обредни карактер" и да се траг те обредности "у неким крајевима, на пример, у црногорском приморју" сачувао до нашег доба. Мислим да треба рећи да он ту више полази од најбоље познатих збирки, а да је то чување обредности, односно веровање да се одређеним по утврђеном редоследу извршеним поступцима може обезбедити плодност и срећа, уочљиво мање више свуда.

СТАРОСТ

О старости свадбених песама посредно сведочи присуство епиталма у античкој лирици, грчкој и римској, а ово, такође, сведочи и о значају чина, који ове песме прате, пошто се свадбом обележавало ступање у брак и заснивање породице, којим се обезбеђивао опстанак одређене породице, али и шире друштвене заједнице којој појединац и његова породица припадају.

О старости овог обреда и песама које га прате сведочи и Јован ИИ, руски митрополит из 11. века. У "Зборнику каноничних одговора" он каже да још има људи који мисле да је црквено венчање за бољаре и кнежеве, а да је за простог човека довољно да узме жену с "плесањем, свирком и плескањем".

Јурај Шижгорић у својој књизи "О положају Илирије и града Шибеника", 1487, помиње изузетну лепоту сватовских песама и потресност тужбалица.

ПРАТЊА ОБРЕДА

Сватовске песме прате веома сложен и прецизно разрађен сценариј свадбе у свим фазама. Оне, најчешће, славе љубав опевају лепоту младенца; певају о одвајању невесте од породице и преласку у нови дом; прате веселе и даривање; неке од њих директно описују обред и дају упутство како он треба да се одвија. Тако, на пример, напијање здравица следи одређени редослед, па се у стиховима који се понављају ("Уз трпезу, низ трпезу сиви соколе,/ на трпезу златна чаша пуна ракије,/ подајте је старом куму/ да је попије") мењају улоге

сватова (кум, стари сват, барјактар, војвода, девери, младожења) и понавља се идентично благосилајње ("Попи чашу, стари куме,/ нека ти је част,/ међу браћом и дружином/ вазда честит глас").

Песма може пратити и даривање невесте: "Ми играмо и пјевамо/ око шкриње невјестине,/ нева зове оца свога/ да јој шкрињу златом поспе", где се припевају сви који треба да дарују невесту. Песмом је праћено и плетење венца, родитељско благосиљање девојке (добра молитва), позивање девојке у коло или девојчино даривање сватова, а постоје и песме којима се одаје почаст свим сватовима:

Златни кове и сребрни, лијепо ти сјаш!
Првијенче, мудра главо, да много ти знаш!
На тебе су златна пуца и свилени пас;
више ваља мудра глава и твој поштен глас
нег на тебе златна пуца и свилени пас

У истим стиховима припевају се и стари сват, барјактар, кум и други сватови са "чином".

Значи, свадбена песма прати збивања на свадби и сигурно помаже да се запамти њихов редослед, а, пре свега се везује за најзначајније фазе свадбе:

За песме које прате ПРОСИДБУ карактеристична је, често, дијалогска форма, која потенцира присуство драмских елемената у свадбеном обреду:

Ој ти коло велико!
Што нас зовеш малено?
Имате ли девојак?
Има коло велико!
Дајте нама до двије.
Не дамо ви ни једне,
а камоли до двије.
А ми ћемо и силом.
Сила Бога не моли.
Сјевер гору обломи.
А за рашта обломи?
Зарад ваши дјевојак.

Само задњи стихови, позивање свата да отворе врата указује на свадбу, док цела песма упућује на игру просаца и девојака које им отпевају.

За песме везане за просидбу карактеристична је опомена да се будући супрузи добро загледају, како би, ако нису једно за дуго, одустали од будуће свадбе ("Погледај, војно, погледај/ је ли ти слика прилика!" или "Погледај, мори девојко,/ је ли ти слика прилика") Саветом "уседни коња па бежи" или "узметни

венце па бежи" сугерише се тобожња могућност избора, која, у ствари, није постојала.

У такве опомене спада и сестрино опомињање брата:

не гледај јој венце ни обоце,
не гледај јој шарене зубуне,
нит' јој гледај везене рукаве"

– пошто су све то украсили други терзије, везиље, кујунције:

већ јој гледај стаса и образа,

с ким ћеш, брале, века вековати!"

Припремање свадбе прати и девојачјка стрепња: је ли будући младожења "лијеп колико га кажу", да ли је "добар колико га фале" и чека ли је нова породица са радошћу.

Сватовска песма опева и сађење цвећа којим ће се китити сватови, али у њој се могу ишчитавати и нека другачија значења:

Босиоче, босиоче, у ширину расти!
Јер ће доћи босиоче старог свата власти,
па ће ми те, босиоче, млада потргати
оштром ћордом, босиоче, по б'јелу кор'јену.

Кад долазе сватови опет се пева о босиљку:

Бре не дај, не дај, девојко,
јелен ти у двор ушета,
босиљак бел ти попасе!
Нека га, друге, нека га;
за њега сам га сејала.

Песма прати сва значајнија збивања: постоје песме везане за скупљање сватова и, адекватно, песма којом се ишчекује њихов долазак у девојачкој кући. Песме прате поседање сватова за трпезу, поздрављају их према "чину", прате кићење, опомињу на весеље: "ти не пијеш млаћеницу, батом млаћену, него вино кратошију куком трапљену". Оне опевају девојачко одвајање од рода, при чему се често радост, величање нове куће, лепота, љубав сусрећу са страхом, неизвесношћу, тугом због одвајања од породице, страхом од нове и непознате средине и страхом због захтева да странци замене породицу, који прати цео свадбени обред. Невеста у песми прихвата ову промену ("Мили ми је свекар мој но у двору бабо мој" или "У мог драгог бољу мајку кажу"), као нужну и неопходну, али не без извесног страха.

Посебно се опева мајчина жалост за кћерком која одлази, често симболизована замућеном водом, синоћницом, коју ће мајка убудуће пити – "ни лепе Руже, ни воде ладне.

Дочекивање невесте и сватова у младожењиној кући прати низ песама. Стизање сватова најављује се пуцањем из пушака "Пуче пушка, ето коњаника", а посебно се опева радост младожењине мајке:

Иде соко води соколицу,
благо мајци, златна су јој крила.

или:

Заран куме заран стари свате
моли вам се женикова мајка
зарана јој снау доведите
да донесе сунца у недрима
у рукавма јасне месечине
да огреје беле дворе наше.

Честа тема ових песама јесу и савети невести како да омили новој породици:

Прво биље, доцно лијегање,
друго биље, рано устајање,
треће биље, неодговарање.

или:

Ој ти зрно шенично,
ти не буди језично

Целу свадбу прате жеље за срећом плодношћу и напредком; те опис лепоте остварен пробраном метафориком:

Млада и младожења: соко и соколица; јеленак и кошутица; паун и пауница.

Младожења: јелен, соко, ружа румена, јасан месец

Девојка: струк бела босиљка, струк рузмарина, пауница, соколица, сунце у њедрима, месечина у рукавима, кошутица, пчела, свила, сунце на заходу (из перспективе своје породице), сребро сјајно, беијела свила, дуња међу листовима, зелена зеленика (паралелизму са невестом коју проводе сватови) или ружа ("поред расла ружа и вијола/ наша снаша љепша од ђевера") златна жица.

Већ смо рекли да се обележавају битни моменти обреда, такав је убрађивање девојке, покривање главе невестинским покривалом:

Долети листак од ника поља,
паде девојци на зелен венац,
на зелен венац на русу косу.
Није то листак од ника поља,
већ је то бела авли-марама,
бела марама, брига голема:
да туђу мајку мајком позове,
а своју мајку да заборави;
да туђа брата братом позове,
а свога брата да заборави.

Композиција песме: словенска антитеза (трочлано поређење по схеми: а – не а – б). Зелен венац, руса коса – бела авли марама. Долази из непознатих и туђих предела. Брига голема.

ПОЧАСНИЦЕ

Код Вука су почаснице као врста разбијене, тако он посебно издваја: паштровске припјеве уза здравице, перашке почаснице, пјесме свечарске, а и у сватовским песмама наводи почаснице – ово указује и на многострукост прилика у којима су ове песме певане. Претпоставља се да су као врста веома старе. Код Хекторовића у "Рибању и рибарском приговарању" (1555. тродневни излет на Шолту), зписане су прве почаснице и начин извођења (двогласно певање), те је наглашено да је то здравица "на стару". То су почаснице:

Наш господин пољем јизди,
јизда да му је.
На глави му свилан клобук,
синца да му је;
у руци му златне књиге,
дружба да му је,
прид њим слуга писан поје,
на част да му је

и "Мајка му је липо име дала".

Као што су разноврсне прилике у којима се певају тако су различите и намене.

Паштровски припеви уза здравице праћени су прозним наздрављањима:

1. у славу божју,
2. у славу свих светих,
3. у здравље домаћину,
4. у здравље свештеницима,
5. у здравље старешина и поглавица,

6. у здравље цара,
7. и друштва за софром,

по садржини ови припеви су слично перашкима намењени јунаку, старом човеку, домаћину, слави светаца. Перашке почашнице су именоване по намени: јунаку, паметном човјеку, господару, госпођи, дјевојци, детету, момку нежењеном, невести, али и разметљивцу, и ономе ко неће да пије.

Почаснице призивају благослов и изражавају позитивна осећања: поштовање, нежност, љубав, благослов.

Попова брада
три града ваља.
Бисерна брада,
Бисер се руни,
у чашу пада;
свако му зрнце
дуката ваља.
и око и чело -
све ти било свештениче
весело, весело!

Здравица младожењи метафорично слика будући живот младенца:

Јеленак ми гору ломи,
путак да му је;
за њим иде кошутица,
тек друг да му је.

Док се у припевање Невјестама уз чашу уноси животна радост и наговештај чулности:

Пила кошута на леду воду.
За кошуту је та ладна вода,
а за невесте то рујно вино.

ТУЖБАЛИЦЕ

У првој књизи Вуковој заступљено је само Паштровско нарицање за мртвима, које су чиниле одређене песме устаљеног садржаја, намене и начина извођења (жене из родбине покојникове хватале су коло и казивала тужбалице). Овај начин извођења у колу указује на велику старост, пошто је представљен на стећцима, а на старост указује и сведочење Јураја Шижгорића, али и присуство тужбалице од "Епа о Гилгамешу" надаље.

Најпознатији облик тужбалице је импровизирана тужбалица у трохејском осмерац са 4-сложним припевом, који се са стихом повезује ритамски и смислом. Најчешћи облик ритамске организације тужбалице јесте алитерација.

Поред импровизације у тужбалици се јављају и устаљене слике и стилско изражајна средства. Преминули се пореди са цветом, очима, истиче се његова изузетност, лепота, храброст, социјални статус, несрећа преживелих. Тужиља често упућује поздраве мртвима. Ову врсту тужбалице искористила је и писана књижевност: пре свега, Његош у тужбалици сестре Батрићеве и Скендер Куленовић у Стојанки мајци Кнежпољци.